

De protestantse onderwijzer

Geschiedenis van een dienstbaar beroep, 1800-1920

Onder redactie van
John Exalto en Gert van Klinken

Jaarboek voor de Geschiedenis van het
Nederlands Protestantisme na 1800
Jaargang 23

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

ISBN: 978 90 211 4394 1
NUR 686; 700

www.uitgeverijmeinema.nl

Foto omslag: Tijmen van der Kooy (1875-1957), geportretteerd in 1920 (detail).
Collectie Wim van der Kooij te Almere. Zie ook pagina 93 in deze bundel.

Ontwerp en fotobewerking omslag: Marion Rosendahl

Binnenwerk: Hans Seijlhouwer

© 2015 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

John Exalto en Gert van Klinken	
Ter inleiding	
De protestantse onderwijzer en het juk der dienstbaarheid.....	7
Gert van Klinken	
Openbaar onderwijs en vrijzinnig christendom	
Ter Apel 1806-1920.....	23
Jacques Dane	
‘Het eigen geweten der mensen’	
Christendom en openbaar onderwijs volgens	
Jan Geluk (1835-1919).....	47
John Exalto	
Volharden bij het ideaal	
De professionalisering van de protestantse onderwijzer,	
1860-1920.....	75
Paul Werkman en Rolf van der Woude	
‘In alle bescheidenheid plichtsgetrouw’	
Protestantse onderwijzers en de sociale kwestie	99
Annemieke van Drenth	
Zielzorg en leerkracht	
De Haagse ‘Idiotenschool’ van dominee C.E. van Koetsveld	
in het midden van de negentiende eeuw	123

Bart Wallet	
'Een veelzijdig ontwikkeld en maatschappelijk beschaafd mensch'	
De Israëlitische godsdienstonderwijzer in de lange negentiende eeuw	147
Register op persoonsnamen	165
Personalía van de auteurs.....	169

Ter inleiding

De protestantse onderwijzer en het juk der dienstbaarheid

John Exalto en Gert van Klinken

De basisschool doet al eeuwenlang hetzelfde: ze leert kinderen lezen, schrijven en rekenen. Dat onderwijs echter veel méér is dan alleen het aanleren van een set technische vaardigheden, werd al in de zestiende eeuw beseft. De protestantse Reformatie heeft zich sterk gemaakt voor volksonderwijs en alfabetisering. De school speelde een sleutelrol in het vormen van kinderen tot zelfstandige bijbellezers. De Dordtse Synode van 1618-1619 vroeg de kerkenraden bovendien toe te zien op de kwaliteit van de schoolmeesters: ze dienden naast het aanleren van lezen, schrijven en rekenen ook in de godzaligheid en de catechismus te onderwijzen. Toch bleef het werkterrein van de schoolmeester daarmee tamelijk beperkt en sterk cognitief gericht. Pas de achttiende-eeuwse Verlichting ging zich bezinnen op de pedagogische aspecten van het onderwijzerschap. Hoe effectief was het onderwijs eigenlijk, hoe zou het verbeterd kunnen worden, en vooral: hoorde de schoolmeester geen grotere rol te krijgen dan alleen maar lezen, schrijven, rekenen en meer of minder godsdienst te onderwijzen?

Die bijzondere belangstelling van de Verlichting voor opvoeding en onderwijs paste in haar streven naar een betere samenleving waarin deugd en rede de toon aan zouden geven. De Verlichtingsfilosofen beseften dat zo'n project van onderop, in het klaslokaal, moest beginnen. Die maakbaarheidsgedachte manifesteerde zich krachtig tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) toen het onderwijs voor het eerst een aandachtsgebied van de nationale overheid werd, zoals blijkt uit de onderwijswetten van 1801, 1803 en 1806. Het onderwijs kreeg een maatschappelijke functie: het diende naast het bijbrengen van technische vaardigheden en het aanbieden van godsdienstig onderricht ook aan burgerschapsvorming te doen. De rol van de onderwijzer werd

enorm opgeschaald. Door het aanleren van 'alle Maatschappelijke en Christelijke deugden' kreeg hij een cruciale taak in de vorming tot nationaal burgerschap. Deze bepalingen uit de schoolwet van 1806 zijn van groot gewicht geweest voor de nieuwe functie van de onderwijzer in de eerste helft van de negentiende eeuw.¹

De wet uit 1806 bleef van kracht in het nieuwe Koninkrijk dat in 1815 onder koning Willem I van start ging; de koning wenste het onderwijs in te schakelen bij de opbouw van de Nederlandse natiestaat als deel van een vitaal Europa waar, na de traumatische ervaringen met Napoleon, zedelijkheid en harmonie zouden heersen. 'Europa zou een toonbeeld worden van broederschap, verenigd in aanbidding van eenzelfde God', zo vatte Piet de Rooy recentelijk de motivatie van Willem I samen.² De koning werd hierin terzijde gestaan door een verlicht-protestantse elite, die aanvankelijk met succes de Nederlandse Hervormde Kerk in deze vaart der volkeren wist mee te nemen. Zowel de predikanten als de onderwijzers kregen na 1800 een belangrijke rol als 'leraren' en beschavers in het verlicht-protestantse streven naar volksopvoeding.³

De volksschool verloor door protest van katholieken en joden langzaamaan haar protestantse en ook haar christelijke karakter. De gebruikte leermiddelen en de gegeven uitleg, zo werd al in 1830 bij Koninklijk Besluit bepaald, mochten niet aanstootgevend zijn voor andersdenkenden. Van een school zonder catechismus werd ze, naar de typering van David Bos, een school zonder bijbel.⁴ De aanscherping van het neutrale karakter van de volksschool, met een expliciet verbod op 'leerstellig onderwijs', deed bij zowel joden als protestanten van orthodoxe signatuur de behoefte herleven aan scholen met een duidelijk confessioneel profiel. De staat zag het project van de verlichte volksschool met haar burgerlijk beschavingsoffensief in gevaar komen en keerde zich aanvankelijk tegen de stichting van bijzondere scholen. De in 1848 grondwettelijk vastgelegde vrijheid van vereniging werd in 1857 evenwel in een nieuwe onderwijswet geëffectueerd, waardoor niets de stichting van dergelijke scholen in de weg stond, al volgde er wel een decennialange 'schoolstrijd' over gelijke (financiële) rechten. De 'volksdelen' waren intussen door hun leiders gemobiliseerd; vanaf de jaren zeventig grepen de emancipatiebewegingen van de orthodox-protestanten en de rooms-katholieken alle mogelijkheden aan om scholen van eigen signatuur te stichten. Kerk en school raakten nauw

met elkaar verbonden in de opbouw van de volksdelen; predikanten en pastoors gingen daartoe samenwerken met de onderwijzers. De pluriformiteit van de samenleving werd, aanvankelijk nog tegen wil en dank, door de staat erkend. De financiële gelijkberechtiging van de openbare en de bijzondere school werd bezegeld in de pacificatie van 1917.⁵

Zo maakte de onderwijzer in de negentiende eeuw een dubbele transformatie door: sinds 1806 fungeerde hij als volksopvoeder in de nationale eenheidsschool, vanaf ongeveer 1860 kozen de confessionele volksdelen voor het stichten van eigen scholen voor de eigen groep met een eigen onderwijzerskorps. Het openbaar onderwijs werd sindsdien gedomineerd door liberaal-protestanten en socialisten. Een derde transformatie zou rond 1900 gedateerd kunnen worden toen de opleidingsmogelijkheden sterk waren toegenomen en er inmiddels ook schoolmeesters uit arbeidersmilieus voortkwamen. Dit leidde tot een hogere status en de opkomst van een generatie ideologisch bevlogen socialistische volksonderwijzers die in de Nieuwe Schoolbeweging rond Theo Thijssen stredden voor de emancipatie van hun beroepsgroep.⁶ Deze generatie viel ongeveer samen met de pedagogische reformbeweging die in Jan Ligthart een Nederlandse vertegenwoordiger vond. In het laatste decennium van de negentiende eeuw nam het aandeel vrouwelijke kwekelingen ook fors toe.

Voor het bijzonder onderwijs zou deze derde transformatie eerder rond 1917 gedateerd moeten worden, toen door middel van de pacificatie financiële gelijkstelling werd bereikt. Na de invoering van de lager onderwijswet van 1920 zou het bijzonder onderwijs een sterke groei doormaken en in de jaren dertig het openbaar onderwijs zelfs overvleugelen. De pacificatie en de daaropvolgende groei hadden belangrijke consequenties voor het korps van protestantse onderwijzers.

De protestantse onderwijzer

In deze bundel staat de beroepsgroep van de protestantse onderwijzer centraal; we kunnen hem zowel in het openbaar als in het bijzonder onderwijs aantreffen. Dat geldt met name voor het begin van de periode waaraan deze bundel is gewijd, de periode tussen de schoolwetten van 1806 en 1920. De geschiedenis van de onderwijzer is reeds van diverse kanten bestudeerd. Met name de ontwikkeling van de opleidingstrajecten is grondig onderzocht, onder andere in het recente

Het liberale monster bedreigt meer en meer onze scholen.

In Gods kracht den strijd aangeboden! Voorwaarts!

*De protestantse onderwijzer als ridder in gevecht met 'het liberale monster'.
Prent uit het antirevolutionaire tijdschrift De Houten Pomp van 1926.*

standaardwerk van Mineke van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal* (2006).⁷ Over diverse protestantse opleidingsinstituten zijn studies verschenen.⁸ Toch is de aandacht van zowel de historisch pedagogen als van de protestantse historici meer uitgegaan naar het onderwijs dan naar de onderwijzer. Een prosopografische studie naar de beroepsontwikkeling van de onderwijzer zou veel van wat over het beroep wordt beweerd kunnen onderbouwen dan wel corrigeren. Zo'n exercitie is echter bijzonder tijdrovend, alleen al omdat de populatie in de loop van de twintigste eeuw een enorme groei doormaakte. In 1920 waren er 35.000 onderwijzers werkzaam in het Nederlandse lager onderwijs (een kleine 40% daarvan werkte in het bijzonder onderwijs), een aantal dat in de decennia daarna nog verder zou stijgen.

Met deze bundel hebben wij een meer bescheiden doelstelling. We vragen aandacht voor de rol en positie van de onderwijzer in de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme tussen 1806 en 1920. Welke functie speelde hij binnen de diverse (protestantse) gremia, hoe ontwikkelde zijn verhouding tot kerk en staat zich, welke professionalisering maakte zijn beroep door, met welke buitenschoolse activiteiten hield hij zich bezig? Uit het soort vragen dat wij aan de orde stellen, blijkt al dat het ons niet zozeer gaat om de 'inhoud' maar meer om de 'vorm': niet om onderwijsinhoudelijke aspecten, laat staan om een analyse van levensbeschouwelijk-gemarkeerde pedagogiek, maar om plaats, rol en functie van een belangrijke culturele bemiddelaar in het Nederlandse protestantisme. Door voor dit thema aandacht te vragen, willen we het beeld corrigeren dat de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme alleen maar een verhaal van dominees is geweest. We voeren de onderwijzer hier op als een van de actoren naast professoren, predikanten, politici en evangelisten, om enkele functionarissen te noemen die al eens voorwerp van studie zijn geweest. Na recente studies over de beroepsontwikkeling van de predikant, de ziekentrooster, de evangelist, de godsdienstonderwijzer en de zogenaamde wika (werker in kerkelijke arbeid) wordt het tijd nu ook aandacht te vragen voor de man die van al deze protestantse kennisbemiddelaars het meest intensief met zijn publiek omging – vijfenvijftig dag per week – en misschien wel het grootste bereik heeft gehad.⁹

Ter introductie op het thema van deze bundel volgt hieronder op basis van bestaande literatuur een korte verkenning van de sociale status en het beroepsprestige van de (protestantse) onderwijzer.

Gemankeerde dominees?

Vóór de scheiding van kerk en staat in 1796 was het beroep van schoolmeester nauw verbonden met de georganiseerde religie. In de Middeleeuwen was het meestal een bijbaan van de koster. Ten tijde van de Republiek bleef de Gereformeerde Kerk toezicht op het onderwijs uitoefenen; het ging daarbij niet om didactische bekwaamheden maar om leerstellige zuiverheid. Er was sprake van een nauwe relatie met de kerk, omdat de schoolmeester ook diverse semi-kerkelijke functies uitoefende zoals voorlezer, voorzanger, koster, organist en doodgraver. Hij had die nevenfuncties nodig om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Als schoolhouder werd hij namelijk per leerling betaald; lang niet iedereen ging naar school en velen volgden maar enkele jaren lees- en schrijfonderwijs. Bovendien werd op het platteland vaak alleen 'winterschool' gehouden. De cumulatie van functies moet de schoolmeester, ondanks zijn in vergelijking met de predikant geringe salaris, een zeker aanzien in de dorpsgemeenschap hebben gegeven.

Toch vernemen we in de achttiende eeuw al klachten over de pedanterie en betweterigheid van de onderwijzer. Juist door de stapeling van functies werd hij, blijkens een spectator uit 1788, door sommigen als een onuitstaanbaar type beschouwd: 'Schoolmeester, koster, voorzanger en doodgraver, insgelijks collecteur, brandmeester, armmeester, kerkmeester. – Door al deze bedieningen is hy een ondragelijk mensch in de maatschappij geworden.'¹⁰ Het odium van pedanterie in de zin van waanwijsheid en het te pas en te onpas tentoonspreiden van kennis en geleerdheid werd de schoolmeester in de negentiende eeuw met regelmaat nagedragen door de publieke opinie en ook wel door de schoolopzitters.¹¹ Als hoeder van het woord had de onderwijzer een moeizame verhouding met de predikant – hij had een ondergeschikte positie, een lagere opleiding, een lager salaris en was vrijwel altijd van lagere sociale afkomst. Tegelijkertijd wilde hij zich intellectueel met het predikantenkorps meten, en hij moest dat ook wel om tegemoet te komen aan de hoge verwachtingen die van hem als volksofvoeder werden gekeesterd. De man in de versleten zwarte rok heet in de literatuur uit die tijd daarom wel een gemankeerde dominee.¹²

In de loop van de negentiende eeuw verzelfstandigde de positie van de onderwijzer ten opzichte van kerk en predikant. Vanaf de jaren twintig werden er geen predikanten meer tot schoolopziener benoemd, om de katholieken niet voor het hoofd te stoten. Van een

‘verpligte vereeniging’ tussen de onderwijzer en de kerk (in de vorm van uiteenlopende bijbaantjes) mocht volgens de wetgever in 1842 niet langer sprake zijn. Desondanks bleven veel onderwijzers hun semi-kerkelijke functies nodig houden om hun salaris aan te vullen. Want de onderwijzer was dan misschien niet langer een gemankeerde dominee, hij droeg doorgaans nog steeds een versleten rok. Zijn status nam weliswaar toe, ook door betere opleiding, maar zijn salaris steeg niet ‘marktconform’ de rol die hij geacht werd te vervullen. Het minimumsalaris dat bij wet in 1857 werd ingevoerd, was onvoldoende om een ‘fatsoenlijk’ en ‘burgerlijk’ huishouden te voeren.¹³

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het aantal onderwijzers flink toe. In 1860 waren er ruim 6000 in het lager onderwijs werkzaam; in 1880 was dat aantal tot boven de 10.000 gestegen en in 1920 lag het op het al genoemde aantal van ruim 35.000.¹⁴ Met die toename groeide het zelfbewustzijn en de zelforganisatie. Ook een verbeterde opleiding zal aan een groter beroepsprestige hebben bijgedragen. Het bijzonder onderwijs deelde volop in die groei. Maar aan het begin van de twintigste eeuw werd de versleten zwarte rok van de openbare onderwijzer uit de vroege negentiende eeuw nog door menig onderwijzer van de bijzondere School met den Bijbel gedragen. Meesterverteller W.G. van de Hulst heeft daar een indringend beeld van geschetst:

Kijk! daar staat een *school*. 't Is een mooi gebouw met een hoge stoep en een brede deur. 't Heeft mooie gangen, en ruime lokalen, en de banken zijn keurig geverfd, en er hangen heel mooie platen en landkaarten aan de wand. Er zijn boeken en leien en schriften in overvloed ... “Openbare School” staat met grote letters op de gevel. Kijk! ... en daar ginds in het achterstraatje staat nòg een school. Och, wat een armelijk ding! 't Is eigenlijk maar een gewoon huis. Een paar binnenmuren zijn weggebroken, en nu kan dat huis wel als school dienst doen. Wel ja! De oude verveloze banken staan op lange rijen, en er hangen géén mooie platen aan de muur. Het jasje van de meester is erg oud en erg kaal; en de landkaart heeft hij zèlf getekend, wel duidelijk, o, maar lang zo mooi niet als de landkaart ginds. En de boekjes, waaruit de kinderen lezen moeten, zijn erg oud en erg versleten. Och, wat een armelijk schooltje is dat ... “School met den Bijbel” staat geschilderd boven de deur.¹⁵

Na 1900, toen de schoolstrijd in rustiger vaarwater was gekomen en de nijpendste problemen van levensonderhoud voorbij waren, werd het onderwijzerskorps in beide kampen gekenmerkt door een sterk idealisme, zowel van religieuze als van socialistische aard.¹⁶ Volgens de historisch pedagoog Jeroen J.H. Dekker werd de onderwijzer op het dorp nu eindelijk wat hij altijd had willen zijn: de *Vierte im Bunde* naast de burgemeester, de notaris en de dominee (of pastoor).¹⁷ Daarbij past wel de kanttekening dat hij wegens de relatief lage financiële honorering voor al zijn inspanningen de 'proletariër onder de intellectuelen' bleef.¹⁸ Een klasse-onderwijzer uit de openbare volksschool noteerde nog in 1917 in het tijdschrift *De Nieuwe School* van Theo Thijssen en Piet Bol: 'Omdat we te arm zijn om meneer te wezen, daarom lopen we als 't allersjofelste soort kale individuen rond, dat heer probeert te lijken.'¹⁹ En de vraag is ook of die gestegen status tevens gold voor de onderwijzer in het bijzonder onderwijs. Omstreeks 1915 schreven de directeuren van twee Rotterdamse confessionele kweekscholen over onderwijzers als 'levensvreemde mensen' die in school heerszuchtig waren en buiten school slaafs kropen voor predikant en schoolopziener. Die houding – schijngeleerd en overprecies – was volgens beide directeuren te wijten aan de onderwijzersopleiding die te veel buiten het gewone leven stond.²⁰

Dat de onderwijzers nu in het kwartet van de dorpselite mee mochten doen, werd niet alleen veroorzaakt door interne factoren, zoals zelforganisatie en verbeterde opleiding. De opkomst van de *civil society* speelde daarin een minstens zo belangrijke rol. De kracht van dat maatschappelijke middenveld werd in de schoolstrijd met succes beproefd, en de confessionele 'volksdelen' organiseerden in het laatste kwart van de negentiende eeuw een netwerk van verenigingen waarin de onderwijzer hoofdrolspeler werd. Het was niet zijn eigenlijke beroepsuitoefening maar zijn rol in het verenigingsleven die hem de sociale status gaf waar hij zo lang naar had uitgezien. Daar moest overigens wel een prijs voor betaald worden, vooral door de hoofdonderwijzer op het platteland: er kwam ongevraagd een cumulatie van onbetaalde nevenfuncties op zijn bordje te liggen. Thuis was hij zelden. Dat gold in versterkte mate voor de onderwijzer in het bijzonder onderwijs, die namelijk ook door en voor de kerk werd gemobiliseerd.

Mejuffrouw T. Veenstra, die werkzaam was geweest in het protestants-christelijk onderwijs, wist dit uit eigen ervaring. In een terugblik

op de eerste decennia van de twintigste eeuw schreef ze dat de hoofdonderwijzer op het platteland bepaald geen rustig leven leidde. Er werd verwacht dat hij als voorzitter van de mannenvereniging, secretaris van de kiesvereniging en penningmeester van de vereniging voor plaatselijk belang zou optreden. Verder diende hij in de begrafenis- en Oranjevereniging te participeren, jeugdmeetings te presideren, de zangvereniging te dirigeren, lid van de kerkenraad en de nodige kerkelijke commissies te zijn, met de predikant op huisbezoek te gaan en als de kerkelijke gemeente vacant was ook het ziekenbezoek voor zijn rekening te nemen.²¹ Waar de onderwijzers van het bijzonder onderwijs vooral voor eigen kring actief waren, met name in het jeugdwerk, werkten de onderwijzers van de openbare school op 'neutraal terrein' en stelden zich ten dienste van de gehele gemeenschap, bijvoorbeeld in sportverenigingen.²²

De prijs voor het gestegen beroepsprestige was hoog, want deze nevenfuncties slorpten tijd en energie maar werden financieel niet gehonoreerd. Blijkens de observaties van mejuffrouw Veenstra kon de hoofdonderwijzer van de bijzondere school er echter moeilijk onderuit; er lijkt hier sprake te zijn geweest van een zekere mate van sociale dwang. De onderwijzers zelf gaven aan dat hun activiteiten in en buiten school voortkwamen uit 'overtuiging' of 'roeping'. In het protestants-christelijk onderwijs was die roepingsgedachte verbonden met de idee dat het onderwijzerschap geen beroep maar een ambt was, waartoe ze van Godswege geroepen waren. In 1866 schreef een protestantse onderwijzer in dat verband over 'opoffering van wereldsche rust en aardsch voordeel' om God in eenvoudigheid en zelfverloochening te dienen, 'onder smaad en verachting der wereld'.²³ Waren de protestants-christelijke onderwijzers zo opnieuw 'gemankeerde dominees' geworden, intussen met een hogere status maar nog steeds, vergeleken met de dokter en de notaris, met een betrekkelijk gering inkomen? Het verwachtingspatroon dat in gereformeerde kringen van de onderwijzer leefde, tenderde in de richting van een blijvende onderschikking ten opzichte van de predikant: de schoolmeester diende over bijzondere vaardigheden in leerstellig godsdienstondericht te beschikken – als opstapje naar de door de predikant te geven catechese.²⁴ Het was ook een beeld dat bij veel openbare onderwijzers leefde van hun collega's in het bijzonder onderwijs.

De eerste vraag die sollicitant Van der Meer rond 1920 kreeg toen

hij op een protestantse plattelandsschool solliciteerde, luidde: 'Kunt u een begrafenis leiden?' Hij had er zelfs nog nooit een meegemaakt, maar de dominee uit het bestuur zei: 'Ik leer het je in een kwartier'. Hij had weinig zin in die rol. 'U zult begrijpen dat ik daar niet wilde werken.'²⁵ Nog in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd een nieuwe hoofdonderwijzer door besturen van reformatorische lagere scholen niet alleen op zijn didactische en leiderschapskwaliteiten beoordeeld. De besturen zaten vaak in hun rol als kerkenraad te luisteren tijdens de proefles: staat hier een potentiële ouderling-scriba, bewogen met zielen, bekwaam in publiek optreden en pastorale arbeid?²⁶ 'Het komt nog wel voor', schreef P.B. Renes in zijn dissertatie over de rekrutering van onderwijzers voor het lager onderwijs in de jaren 1960, 'dat de jongeman die volgens wens van de ouders theologie moest studeren, maar daarvoor de capaciteiten niet had, als Christelijk bovenmeester zoiets als de naast lagere functie van predikant tracht te verwerven.'²⁷

Een dienstbaar beroep

Afgaande op de literatuur heeft het onderwijzersberoep nooit het maatschappelijke aanzien genoten als dat van de predikant, de arts en de notaris. Het beroepsprestige bevond zich op het niveau van een maatschappelijke middencategorie, een perceptie die werd versterkt door de sociale herkomst van de beroepsgroep, die zelden boven de middenstand uitsteeg. De toename van uit arbeidersmilieus afkomstige onderwijzers na 1900 vormde een factor van betekenis in de continuering van dat relatief geringe aanzien.²⁸ Nog in 1901 verdiende een beginnende klasse-onderwijzer op het platteland evenveel als een Nijmeegse stratenmaker.²⁹ In de loop der tijd zijn er de nodige therapieën bedacht om het beroepsprestige op te krikken. Enerzijds werd veel verwacht van academisering en professionalisering, met andere woorden van een betere opleiding. Anderzijds werd geïnvesteerd in wat Mineke van Essen 'het pestalozzigevoel' heeft genoemd: de onderwijzer die werkt vanuit intrinsieke liefde voor het kind en zich niet om carrière bekommert. Veel heeft het niet geholpen, ook al niet omdat beide remedies nogal contrasteerden: wie academiseert, studeert verder en verlaat op termijn het (lager) onderwijs.³⁰

Het lage beroepsprestige en de veelvuldige kritiek op de onderwijzer staat in groot contrast tot de hoge verwachtingen die school en onderwijs maatschappijbreed wekken, of het nu om negentien-

de-eeuwse 'beschaving' of eenentwintigste-eeuws 'fatsoen' gaat.³¹ Het problematische imago van de onderwijzer lijkt daarmee inherent aan zijn beroep te zijn. Als culturele tussenpersoon, *go-between* of intermediair moest hij elke keer opnieuw twee groepen verbinden. Hij bemiddelde dagelijks tussen kennis, beschaving en hoge(re) cultuur enerzijds en onkunde, analfabetisme en lage(re) cultuur anderzijds; tussen de wereld van kinderen en die van volwassenen (ouders, maar ook kerkelijke en politieke autoriteiten); tussen standen, klassen en partijen; tussen een klas vol veelal onbeschaafde en brutale kinderen en een club beschavers en beleidsmakers die het heil van de natie van de onderwijzer verwachtte. Er werd van hem ontwikkeling gevraagd maar geen studeerkamergeleerdheid, hij moest een kindervriend zijn die zich niet verheven voelde boven zijn dorpsgenoten.³² Een problematisch beroep kortom, dat tegelijk veel meer dan een beroep is geweest. Reputatie en prestige ontleende de onderwijzer minder aan zijn eigenlijke schoolwerk dan aan zijn (onbetaalde) nevenactiviteiten.

De onderwijzer vervulde een dienstbaar beroep. Dat gold al helemaal voor de protestantse schoolmeester van wie verwacht werd dat hij veel méér deed dan alleen maar het aanleren van lezen, schrijven en rekenen. Met name de onderwijzer aan de School met den Bijbel kreeg een zwaar juk der dienstbaarheid op zijn schouders gelegd; niet alleen de overheid, de samenleving en de ouders koesterden verwachtingen van hem, ook de kerk meende op uiteenlopende fronten een vanzelfsprekend beroep op zijn belangeloze inzet te kunnen doen.

Nuanceringen

In de onderhavige bundel wordt de beroepsontwikkeling van de protestantse onderwijzer tussen 1806 en 1920 vanuit diverse perspectieven geanalyseerd. We willen daarmee nuanceringen aanbrengen in het gangbare beeld van de gemankeerde dominee, de zielige en wat ouderwetse figuur die te klein was voor het tafellaken en te groot voor het servet en die daarom eigenlijk nergens bij hoorde. We nuanceren dat beeld door allereerst het problematische imago van de onderwijzer als inherent aan zijn beroep en beroepsuitoefening te beschouwen. Het is beeldvorming van alle tijden met een eigen dynamiek van maatschappelijk verwachtingspatroon en zelfverstaan als theoretisch geschoold pedagoog dan wel praktijkgeoriënteerde 'kindervriend'.³³ Een tweede nuance brengen wij aan door nadrukkelijk aandacht te

vragen voor de protestantse onderwijzer in het openbaar onderwijs. Naast de gereformeerde onderwijzers die John Exalto, Paul Werkman en Rolf van der Woude voor het voetlicht brengen, waren er ook de tot andere richtingen behorende onderwijzers – vrijzinnigen, ethischen en ‘Groningers’ – die Gert van Klinken, Jacques Dane en Annemieke van Drenth portretteren. Ook christen-socialisten als Anke van der Vlies en Willem Banning – zie de bijdrage van Werkman en Van der Woude – maakten deel uit van de protestantse beroepsgroep.

De protestantse onderwijzer had zijn eigen beroepstrots, maakte zijn eigen proces van professionalisering door en wist, zoals Gert van Klinken op basis van gedetailleerd archiefonderzoek laat zien, als hoofdonderwijzer van een openbare school op den duur de hervormde predikant te overvleugelen in zowel prestige als salaris. Die zelfstandigheid ten opzichte van professoren en predikanten gold nadrukkelijk ook voor het onderwijzerskorps in het bijzonder onderwijs, illustreert Exalto aan de hand van het professionaliseringsproces van twee generaties gereformeerde schoolmeesters. Beroepstrots, bewustheid van pedagogische expertise en betrokkenheid op ouders, kerk en samenleving gingen hand in hand. De zelforganisatie van de onderwijzers in zowel openbaar als bijzonder onderwijs werd in een vrij vroeg stadium, rond het midden van de negentiende eeuw, ter hand genomen, een bewijs van hun zelfverstaan als onafhankelijke en tegelijk dienstbare beroepsgroep. Die onafhankelijkheid komt heel duidelijk tot uiting in de door Dane behandelde figuur van Jan Geluk uit Dinteloord: hij was een trouw kerkganger die ook het voorlezerschap ambieerde, maar die tegelijkertijd een geheel eigen levensbeschouwelijk profiel had vergeleken met ‘zijn’ predikant J.M.C.H. Mond (1845-1916) die zich in theologische zin liet inspireren door Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Dat de onderwijzers niet slaafs achter de predikanten aanliepen, blijkt ook uit de door Exalto gepresenteerde casus.

In het proces van beroepsontwikkeling stonden voor de onderwijzers materiële zaken als arbeidsvoorwaarden en een grote en fraaie hoofdonderwijzerswoning niet op de eerste plaats. De bouwval waar meester Geluk, hoofdonderwijzer van een openbare school, tien jaar lang genoeg mee moest nemen, laat overigens ook zien dat de voorstelling van W.G. van de Hulst wat dat betreft onjuist is. Voor de besten onder de onderwijzers telde in de eerste plaats hun professionele bekwaamheid als ‘pedagoog’. Studieuze types als Jan Geluk – beoefenaar

van pedagogische ‘protowetenschap’ – en Tijmen van der Kooy – die voor het *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs* de internationale vakliteratuur bijhield – laten die ambities zien. Tegelijkertijd bleven ze vóór alles een dienstbare beroepsgroep, eeuwig heen en weer pendelend tussen het pestalozzigevoel en de behoefte aan academisering.

Die dienstbaarheid was niet alleen een opgelegd maar ook een zelfgekozen juk. Werkman en Van der Woude laten in hun bijdrage zien dat de protestantse onderwijzer van uiteenlopende richting zich op tal van fronten in de *civil society* manifesteerde en op die manier bijdroeg aan de oplossing van de sociale kwestie. Niet zelden, zo maken de door hen gepresenteerde biografieën duidelijk, was die inzet nauw verstrengeld met de eigen stijging op de sociale ladder tot of ver voorbij het hoofdonderwijzerschap. Banning schopte het bijvoorbeeld tot hoogleraar en Jan van der Molen werd Tweede Kamerlid en burgemeester. De geografische en sociale mobiliteit maakte het onderwijzerskorps tot een dynamische beroepsgroep. Ondanks een blijvend problematisch imago transformeerde de beroepsgroep van de protestantse onderwijzers, aldus Annemieke van Drenth, van herderlijke naar zorgende macht. Als pedagogen wisten zij zich, met andere woorden, te verzelfstandigen ten opzichte van de pastorale beroepen. Zo werd het speciaal onderwijs een volwaardige professie.

In een vergelijkende beschouwing over de beroepsontwikkeling van de Israëlitische godsdienstonderwijzer betoogt Bart Wallet dat de in deze bundel beschreven ontwikkelingen en tendenties niet exclusief waren voor de protestantse beroepsgroep. De Israëlitische godsdienstonderwijzer kampte met hetzelfde type negatieve beeldvorming als die hiervoor is besproken met betrekking tot de protestantse onderwijzer. Ook de joodse beroepsgroep maakte een professionaliseringsproces door die haar aan het einde van de negentiende eeuw deed uitgroeien tot de intellectuele voorhoede in eigen kring; dat verdroeg zich op termijn echter slecht met de orthodoxe eisen die door het rabbinaat werden gesteld. De bijdrage van Wallet heeft een plaats in deze bundel gekregen om te laten zien dat vergelijkende studie van de verschillende typen onderwijzers van onderscheiden religieuze affilatie een veelbelovend perspectief biedt voor toekomstig onderzoek.

De nuanceringsen die in deze bundel in het beeld van de protestantse onderwijzer worden aangebracht, maken geen aanspraak op volledig-

heid. Een ‘volledig’ beeld te schetsen van de protestantse onderwijzer is ook niet onze doelstelling; wij willen het bestaande beeld verrijken vanuit nieuw bronnenonderzoek teneinde het profiel van een belangrijke culturele en religieuze bemiddelaar te herijken. Op één punt – we zijn ons dat terdege bewust – handhaven we de oude beeldvorming, door namelijk vrijwel steeds de mannelijke onderwijzer te presenteren. Dat heeft voor een belangrijk deel te maken met de samenstelling van de beroepsgroep en de sekse van haar beeldbepalende vertegenwoordigers in de hier behandelde periode; in vervolgonderzoek zou echter een *gendered* perspectief aandacht verdienen.

Protestants Nederland, zo wil deze bundel laten zien, was niet alleen een wereld van dominees. Een belangrijke en vaak onderschatte actor was de onderwijzer, die het juk der dienstbaarheid soms zuchtend maar vaak ook met vreugde heeft gedragen.

Noten

1. Vgl. Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006).
2. Piet de Rooy, *Ons stijpe op de waereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014) 53.
3. Vgl. Nikolaj Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Delft 2007) 143-183.
4. David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 144-146.
5. Zie Gerrit Schutte, ‘De school van de ouders. De schoolstrijd op hoofdlijnen’ in: George Harinck en Gerrit Schutte (red.), *De school met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006) 7-20.
6. Zie Sjoerd Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986) 185-190.
7. Mineke van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800* (Amsterdam 2006).
8. Zie bijvoorbeeld Gerben Eeltje de Vries, *De opleiding van de christelijke onderwijzer. Het karakter van de protestants-christelijke onderwijzersopleidingen, in het bijzonder in Friesland 1880-1980* (Leeuwarden 2004); John Exalto, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Heerenveen 2012); idem (red.), *Wees een gids! De Driestar tussen vreemdelingschap en participatie* (Heerenveen 2014); idem, *De P-factor van het onderwijs. Protestants-christelijke identiteit en opleidingsonderwijs in Rotterdam, 1806-2006* (Amstelveen 2015).
9. Respectievelijk David Bos, *In dienst van het Koninkrijk*; Johan de Niet, *Zie-*

- kentroosters op de pastorale markt, 1550-1880* (Rotterdam 2006); G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1995); 'Godsdienstonderwijzers en religieuzen in kerk en school in de negentiende en twintigste eeuw', themanummer *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 36 (2013) nr. 78 en de reflectie van Fred van Lieburg, 'Godsdienstonderwijzers op de pastorale markt', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 36 (2013) nr. 79, 56-65; Maarten van der Linde, *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966* (Zoetermeer 1995).
10. Geciteerd door Saskia van Oenen en Sjoerd Karsten, *Onderwijzen, een onmogelijk beroep. Schetsen uit de geschiedenis van het onderwijzen* (Groningen 1991) 19.
  11. Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 56-57; Bernard Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990) 106; R. Reinsma, *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II* (Den Haag 1965) 81.
  12. Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 57, 124.
  13. L.D. van Klinken, *Dienstbaar aan het onderwijs. Een studie naar de protestants-christelijke pedagogische tijdschriften uit de negentiende eeuw* (Heerenveen 2009) 37-40.
  14. H. Knippenberg en H.H. van der Wusten, *De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs in 1920 en haar gevolgen op lokaal niveau* (Amsterdam 1992) 24.
  15. W.G. van de Hulst en R. Huizenga, *Toen – en nu! Leesboek over de geschiedenis van het vaderland voor christelijke scholen* deel 3 (elfde druk; Groningen/Batavia 1946) 146; met dank aan Jacques Dane.
  16. Vgl. Sjoerd Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986).
  17. Jeroen J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006) 371.
  18. H.Q. Röling, 'Onderwijs in Nederland' in: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek* (derde druk; Nijmegen 1985) 66-86, aldaar 85.
  19. Geciteerd door Jeannette Doornenbal, 'Het kind en de rode schoolmeester. Een analyse van de ideeën van de Bond van Nederlandse Onderwijzers ten aanzien van de kindgerichte pedagogiek in het begin van de 20e eeuw', *Comenius* 3 (1983) 239-259, aldaar 244.
  20. Zie hiervoor Exalto, *De P-factor van het onderwijs*.
  21. J.L.H. van de Griek, *Onderwijzers in onbetaalde buitenschoolse functies. Een sociografisch onderzoek naar het vervullen van onbetaalde buitenschoolse functies door het personeel bij het gewoon en voortgezet gewoon lager onderwijs in Nederland* (Groningen 1960) 18, ontleend aan mej. T. Veenstra, 'Eigenwijzigheden van een oude schoolmatres', *Onze Vacatures* 25 juni 1953.
  22. Van de Griek, *Onderwijzers in onbetaalde buitenschoolse functies*, 20.

23. Van Klinken, *Dienstbaar aan het onderwijs*, 110, 177-178; voor de latere doorwerking van deze ideeën zie Bram de Muynck, *Een goddelijk beroep. Spiritualiteit in de beroepspraktijk van leraren in het orthodox-protestantse basisonderwijs* (Heerenveen 2008).
24. Vgl. J. van Herksen, *Meester en dominee* (Amsterdam 1935), no. 33 uit de serie 'Voor Opvoeding en Onderwijs' van het Gereformeerd Schoolverband.
25. Manuela du Bois Reymond e.a., *Onderwijzersleven* (Nijmegen 1981) 97.
26. Exalto, *Wordt een heer!*, 163.
27. P.B. Renes, *Recrutering en selectie van leerkrachten voor het lager onderwijs in Nederland* (Groningen 1969) 76.
28. Zie Du Bois Reymond, *Onderwijzersleven*; Renes, *Recrutering en selectie van leerkrachten*.
29. Van Oenen en Karsten, *Onderwijzen, een onmogelijk beroep*, 41.
30. Mineke van Essen, 'Het aanzien van de onderwijzer(es) – mythe, verbeelding en realiteit in historisch perspectief' in: Willem Koops, Bas Levering en Micha de Winter (red.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving. Een moderne antropologie van de opvoeding* (Amsterdam 2008) 194-213.
31. Vgl. Cordula Rooijendijk, *Grootvader Piepestok. Een geschiedenis van Nederlandse schoolmeesters* (Amsterdam/Antwerpen 2010); J.M.G. Leune, 'Het leeraarschap: knelpunten en perspectieven' in: idem, *Onderwijs in verandering. Reflecties op een dynamische sector* (Groningen 2001) 187-204.
32. Van Oenen en Karsten, *Onderwijzen, een onmogelijk beroep*, 42.
33. Vgl. Rooijendijk, *Grootvader Piepestok*.